

PAPER

Nutq va muloqatning rivojlanishi

Umarova Saboxon Minavvarovna^{1,*} and Abdusattorova Gulxumor²

¹QDPI Maxsus pedagogika kafedrası katta o'qituvchisi and ²QDPI 1-kurs Logopediya yo'nalishi talabasi

*umarova@gmail.com

Abstract

Ushbu maqolada nutq butun maktabgacha bo'lgan davr davomida jadal rivojlanib borishi, so'z boyligini orta boshlashi, normal rivojlanayotgan bola lug'atida so'zlar soni uzluksiz ortib boradi va maktabgacha bo'lgan yoshda ularning o'sib borishi juda yuqori bo'lib qoladi. Lug'at sifati jihatidan ham o'zgarib boradi: unga barcha so'z turkumlari kiritiladi, har yilda so'z ma'nosi o'zgarib borishi haqida fikr yuritiladi.

Key words: Nutq, aqli zaiflik, muloqat, dizatriya, alaliya, afaziya, dizfunksiya, leksik gramatika, lug'at, axloqiy, estetik tarbiya

Kirish

Nutq rivojlanish darajasi lksik jihatdan tashqari jihati bilan, ya'ni mantiqiy bog'liqliklar va munosabatlar aks etadigan so'zning ma'noviy vazifasi va grammatik til qurilishi hamda muloqot, tushunilishi va faoliyatida nutqning roli, ya'ni uning vazifalari bilan ham aniqlanadi.

Maktabgacha kichik yoshdagi bolada so'z ko'p holda, ytarli umumlashmagan, vaziyatga binoan bo'lmagan yoki aksincha, muhimlashtirilgan, bir qator holatlarda esa noaniq tushunilgan bo'lib chiqadi. Masalan, oddiygina «piyola» so'zi biz uchun ichishga mo'ljallangan idishni bildiradi: shakli, rangi, kattaligi matriali hech qanday ahamiyatga ega emas. Kichik bola uchun esa piyola muayyan vaziyatda uchradigan (so'zning vaziyatga ko'ra ma'nosi), muayyan shakl, kattalikdagi, rangdagi unga ma'lum bo'lgan idish. Boshqa bir misol: bola sh'r o'qiyapti: tanchada mushuk o'tiribdi va ko'zini qisuyapti. «Ko'zini qismoq» so'zi notanish bo'lgan bola qandaydir «ko'zini qisuvchi» noma'lum hayvonni, mushukni yonida tasavvur qiladi. Bunda u kattalarning izohini qabul qilmaydi va bto'xtov «mnga ko'zini qisuvchini ko'rsat» db so'raydi.

Adabiyotlar taxlili

Bolalar nutqida qo'shimcha tanish so'zlar o'rniga notanish so'zlarning qo'llanilishi tz-tz uchrab turadi Bunday nutq hali bolaga yangi bilimlarni brish uchun mustahkam tayanch bo'lib xizmat qila olmaydi. A. B. Zaporoztsning fikricha, maktabgacha bo'lgan yoshda bilimlarni o'zlashtirish imkoniyati aniq

ko'rgazmali tasavvurlarga tayangan holdagina tushuntirishlar asosida yuzaga kladi, faqatgina maktabgacha bo'lgan katta yoshga klib so'z o'z-o'zidan muayyan mazmun chgarasida, bilimlar, ijtimoiy tajribani brish manbasi bo'lib xizmat qila boshlaydi. Nutqning grammatik qurilishlari, so'z turkumlari klishik, son, zamon, maylni hisobga olmay, qanday qilib fikrning o'zini tushunishi mumkin? Bola barcha bu shakllarni maktabgacha bo'lgan bolalik davrida atsa-skin egallab boradi. Nutq bola hayotida ijtimoiy tajriba, muloqot faoliyatini boshqarish kabi turli vazifalarni bajaradi. Barcha bu vazifalar maktabgacha yosh davrida shakllanadi. Bularning barchasi o'zaro bir-biriga bog'liqdir. Muloqotning o'sib klayotgan ehtiyojlari, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqning barcha shakl va vazifalari rivojlanishiga maktabgacha bo'lgan yoshning har bir (kichik, o'rta, katta) bosqichida nutq bola faoliyatida turlicha darajada ishtirok, bolaga ijtimoiy tajribani kuzatish uchun turli vazifaga ega bo'ladi. Shuningdek, B.G.Ananiev, S.L.Rubinshteyn, M.Argil, V.G.Aseev, L.I.Bojovich, K.Levin, A.N.Leonyev, Z.Freyd va boshqalar olimlar pedagogik mas'uliyat muammosining murakkabligi va ko'p qirraliligi uning mohiyatini, tabiatini, tuzilishini tushunishga, shuningdek uni o'rganish usullariga yondashganlar.

Tadqiqot metodologiyasi

Maktabgacha kichik yoshda kattalarning nutqi yo'naltiruvchi va tashkil qiluvchi vazifalarni bajaradi. U bolaning diqqat-e'tiborini qaratadi, faoliyatga yo'naltiradi, eng oddiy hollarda faoliyat maqsadini aniqlaydi. Biroq so'zli ko'rsatmalarning kiritilishi ma'lum bir faoliyatni o'zlashtirish va amalga oshirishda har doim ham bolaga yordam brmaydi. Bolaga bilimlarni brish faoliyatini tashkil qilishn-

ing boshqa yana bir vositalari zarur, bular: harakatlarni ko'rsatish, namunalari, kattalar va bolaning birgalikdagi harakatlari. Maktabgacha o'rta yoshdagi bolada bu hol o'zgara boshlaydi – so'z bola faoliyatini mos ravishda yo'naltirish va unga bilimlarni berishi mumkin. Maktabgacha katta yoshda ahvol tubdan o'zgaradi: so'zni kiritish nafaqat yangi bilimlarni o'zlashtirish, yangi faoliyatni egallash jarayonini kuchaytiradi, faoliyat va bilimlarni egalash yanada umumlashgan, mutsaxkam qobiliyatlar yangi vaziyat, yangi ob'ktga ngillik bilan o'tadi.

Tahlillar va natijalar

Maktabgacha kichik yoshdagi bolalar ko'rsatmada faqatgina topshiriq mavzusini ajratadi, Ikin uning ichidan harakat usulini umuman tushunib olmaydi. Hatto maktabgacha katta yoshdagi bolalar orasida ham uchrab turadi. Biroq maktabgacha katta yoshdagi bolaning so'zli ko'rsatmaga bo'lgan munosabati o'zgaradi, u ko'rsatmadan nafaqat maqsadni, balki unga erishish usullarini ajratib olishga urunib, uni harakatga qo'llanma sifatida ko'rib chiqadi. Maktabgacha bo'lgan yoshdagi bolaning shaxsiy nutqi ham katta o'zgarishlarga duch kladi. Izohlovchidan u avval qayd qiluvchiga, kyin esa rjalashtiruvchiga aylanadi. Izohlovchi va qayd qiluvchi nutq o'rtasidagi farq shundaki, birinchisi xuddi bir bola harakati ortidan kladi, uni takrorlaydi, dyarli hch nimani ajratmaydi va o'zgartirmaydi, ikkinchisi esa asosiy faoliyat turlarini qayd qiladi, bolaga ularni o'ylab chiqishga, vazifasini, qiyinchiliklarini (qiyin joylarda to'xtalishlarni) natijasini ajratishga imkon bradi.

Rjalashtiruvchi nutq kyinchalik yuzaga kladi. U harakatlarni so'z bilan boshqarishning yuqori shakli hisoblanadi. Shunday qilib maktabgacha bo'lgan davrning oxiriga klib normal rivojlangan bola faoliyatida kattalarning nutqi va boshqaruvchi vazifani bajarishi mumkin. Nutq bilimlarni o'zlashtirish, snsor rivojlantirish, fikrlashning rivojlanishi, bolaning axloqiy, estetik tarbiyasi, faoliyati va shaxsi shakllanishiga faol ta'sir etadi. Aqli zaif bolalarda nutqning rivojlanishi yuqorida ta'riflanganidan ancha farq qiladi. Nutqda orqada qolish ular da go'daklikdan boshlanadi. Maktabgacha bo'lgan davrda ular nutqni o'zlashtirishga tayyor bo'lmaydi. Prdmtli faoliyat, atrofqa qiziqish, emotsional, irodaviy rivojlanish, xususan, kattalar bilan bo'lgan muloqat kabi nutqiy rivojlanishning asoslari shakllangan, shuningdk, fonmatik eshitish qobiliyati shakllangan, artikulyatsion apparat rivojlangan bo'ladi. Ko'pgina aqli zaif bolalar nafaqat ilk bolalik davrida, balki, 4–5 yoshlarda ham gapira olmaydi. Ko'pgina aqli zaif bolalarda nutqning rivojlanishi maktabgacha bo'lgan yoshda yuzaga kla boshlaydi. Birinchi so'zlar 3 yoshda, iboralar esa maktabgacha bo'lgan yoshning oxirida namoyon bo'ladi.

Xulosa

Iboraviy nutq yuzaga klgan bolalarda u ko'p sonli fontik va grammatik xatolar bilan farqlanadi. Nutq grammatik qurilishini egalash, odamda, maktabgacha bo'lgan yosh davrda sodir bo'lmaydi. Bunda sonlarning otlar bilan moslashuvi buzilish o'ziga xos xususiyatlardan biri bo'lib chiqadi. Aqli zaif bola ma'lum bir rasm, prdmtga tgishli so'zni talaffuz qila oladi, biroq so'zni boshqa odam notanish holatda talaffuz qilsa, uni tushunmaydi. Bu aqli zaif bolalarda so'zning vaziyatli ma'nosi uzoq saqlanib turishidan dalolat bradi. So'zning vaziyatli ma'nosi, nutqning ytarli bo'lmagan grammatik tuzilganligi, kamchiliklari, fonmatik eshitishning buzilishi va idrok qilishning skinlashishi kattalarni umuman tushunmaslikka olib keladi. Shu bilan birga, kattalarning so'zi aqli zaif bolaning faoliyatini tashkil qilishda katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. U bola diqqat–tiborini jamlash, faoliyatga uni yo'naltirish, hatto oldiga murakkab bo'lmagan vazifalarni qo'yish mumkin. Bunda alohida so'zli ko'rsatmasdan foydalan-

maslik lozim, balki namuna, kattalar va bolaning birgalikdagi harakatlari bilan brish zarur. Aqli zaif bolalarda bir qator hollarda ekologik nutq kuzatiladi. Nutq shunchalik sust rivojlanganki, u hatto muloqot vazifasini ham amalga oshirmaydi.

Afsuski, nokomunikativ nutq vazifasining yaxshi rivojlanmagan boshqa muloqat vositalari, xususan mimika – ishorali vositalar bilan ham to'ldirilmaydi: mimikasiz ishorani yaxshi tushunmaslik faqatgina oddiy sandart ishoralarni ishlatishning natijasida maktab yoshiga klib o'qitilmagan aqli zaif bolalarda nutqning yaxshi rivojlanmaganligi kuzatiladi. Erta bolalikda bolada shaxs rivojlanishiga asos qo'yiladi. Maktabgacha bo'lgan yoshda kattalar ta'sirida axloqiy myorlarning o'zlashtirilishi o'z harakatlarni o'zlashtirilgan axloqiy va etnik myorlarga bo'ysundirish jamoada to'g'ri xulq-atvorning shakllanishi sodir bo'ladi o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini baholash, o'zini na'zorat qilish yuzaga kladi, emotsional va irodaviy soha rivojlanadi, faoliyat motivlari shakllanadi. Maktabgacha bo'lgan yoshda normal rivojlangan bola nafaqat asosiy axloqiy myorlarni o'zlashtiradi, balki, shu myorlarga ko'ra harakatlanishga o'rganadi, unda jamoada uning xulq-atvorini boshqaruvchi axloqiy sifatlar rivojlantiriladi. Bunda asosiy vazifani o'yin, ya'ni bolaning jamoadagi birinchi faoliyati bajaradi. Maktabgacha davrda bolaning o'zi xaqida tasavvuri kskin o'zgaradi: bola yanada to'g'riroq o'zi bu xaqida imkoniyatlarni tasavvur qila boshlaydi, atrofda gilar unga qanday munosabatda bo'lishini, bu munosabat nima bilan yuzaga klishini tushuna boshlaydi. O'z-o'zini anglashdagi o'zgarishlar, o'z-o'ziga baho brishga asoslangan tanbh b rish va ma'qullashga mos bo'lgan javob ishlab chiqariladi. Maktabgacha bo'lgan katta yoshga klib bola bu myorlarni qayta egallay boshlaydi, unda ijtimoiy tajriba to'planadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Po'latxo'jayeva M.R. Defektologiyaning klinik asoslari. O'quv qo'llanma. T.: TDPU – 2013.
2. D.Madazizova. Bolalar rivojlanishidagi nuqsonlarning klinik asoslari. O'quv qo'llanma. T.: TDPU – 2017.
3. Sodiqova Q, Aripova S.X, Shaxmurova G.A. Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi. T.: Yangi asr avlodi – 2009.
4. S.M. Umarova “ Bolalar rivojlanishidagi nuqsonlarining klinik asoslari” O'quv qo'llanma T- 2020
5. S. Umarova. Clinical Basis of Developmental Defects in Children. Textbook T-2020
6. Umarova Sabohon Minavvarovna, (2023). Disorders of Sensory Functions. Academic research in modern science, 2(22), 75– 79. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8416359>
7. Saidakhmatova Sadokat Usmonjon Kizi. (2023). Gnoseology – philosophical teaching about knowledge. Development and innovations in science, 2(10), 13–16. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8416402>
8. Minavvarovna, Saboxon Umarova. "Causes of speech disorders of children." (2022):145–148
9. Munavvarovna, Umarova Sabokhon. "Forming a healthy lifestyle." Archive of Conferences. 2021.
10. Minavvarovna, Umarova Saboxon. "Classification of Oligophrenia and their Clinical and Pedagogical Features." Middle European Scientific Bulletin 16 (2021).
11. Minavvarovna, Umarova Saboxon. "Etiology of Mental Retardness." International Journal on Orange Technologies 3.9 (2021): 44–47.

12. Umarova, Saboxon Minovarovna, and Xurshida Murodova. "Duduqlanishning kelib chiqish sabablari va oldini olish." 4-3 (2020): 57-58.
13. Minavvarovna, U. S. "Perception of speech disorders, peculiarities of attention." Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT 2 (2021): 1-4.
14. Umarova, S. M. "Protecting the Environment of Uzbekistan from Environmental." Emergencies Journal of New Century Innovations 3.4: 130-135.
15. Umarova, S. M., and M. F. Raxmonaliev. "The Impact of Mental Disorder on Childrens' Health." Eurasian journal of academic research 2.5 (2022): 528-531.
16. Volume-5, issue-2 "Raqamli sivilizatsiyalar sharoitida гуманитар ta'lim transformatsiyasining ijtimoiy falsafiy jihat-lari Saidahmatova Sadoqat Usmonjon qizi TDPU "Ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi" ISSN: 2582-4686 SJIF 2021-3.261, 2022-2.889, 2023 5.384, 2024-6.875 ResearchBib IF: 9.948 / 2024